

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ
КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Проект
впроваджується
Радою Європи в рамках
Плану дій для України
на 2018-2022 рр

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Експертна оцінка окремих положень проекту Закону України № 4048 і проекту Закону України № 4049 у частині внесення змін до Кримінального кодексу, Кримінально-виконавчого кодексу і Кримінального процесуального кодексу, які було розроблено з метою виконання рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України (№ 2)»

Ці експертні коментарі підготовано
під егідою Проекту Ради Європи
«Дотримання прав людини в системі кримінальної юстиції України»

на основі оцінки пана Георгія Тугуші, міжнародного консультанта Ради Європи

ЛИСТОПАД 2020 р.

ВСТУП	3
КОРОТКИЙ ВИКЛАД ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ	4
ПРОБЛЕМА, ЯКА ПОТРЕБУЄ РОЗВ'ЯЗАННЯ	4
ПРАКТИКА ЄСПЛ.....	5
ПРАКТИКА (СТАНДАРТИ) КЗК	8
ПРАКТИКА ІНШИХ КРАЇН-ЧЛЕНІВ РАДИ ЄВРОПИ	10
ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНОПРОЄКТІВ.....	12
ПРИКІНЦЕВІ ЗАУВАЖЕННЯ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	15

Вступ

Цей правовий аналіз підготовлений у рамках проєкту Ради Європи «Дотримання прав людини в системі кримінальної юстиції України». ¹

Для підготовки цього документа консультант проаналізував законопроєкти №№ 4048 і 4049 щодо внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу, Кримінально-виконавчого кодексу та Кримінального процесуального кодексу, які було розроблено з метою виконання рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), зокрема, положень, що стосуються механізму умовно-дострокового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі в Україні, запровадження якого запропоновано для виконання рішення у справі *«Петухов проти України (№ 2)»*, щоб оцінити, чи є цей механізм ефективним і чи відповідає він Європейській конвенції з прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) та іншим чинним стандартам, рекомендаціям та передовому досвіду Ради Європи.

У ході проведення аналізу консультант вивчив відповідні звіти Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (далі – КЗК), відповідну практику ЄСПЛ, законодавство кількох європейських країн, а також ряд стандартів, як європейських, так і універсальних, стосовно забезпечення механізму умовно-дострокового звільнення для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі.

---

¹ Зміст цього документу є особистою думкою його автора і не обов'язково відтворюють офіційну позицію/політику Ради Європи.

Короткий виклад основних положень

Певна річ, що пропозицію внесення змін до законодавчих актів України з метою виконання рішення ЄСПЛ у справі «*Петухов проти України (№ 2)*» слід розглядати як крок у правильному напрямку. Запропоновані зміни повинні надати більш реалістичні перспективи реабілітації та доступ до механізму умовно-дострокового звільнення особам, засудженим до довічного позбавлення волі. Тим не менш, запропоновані зміни викликають деякі питання і мають бути переглянуті з урахуванням передового досвіду країн Європи.

Бажано, щоб особам, засудженим до довічного позбавлення волі, було надано безпосередню можливість подавати клопотання про умовно-дострокове звільнення після відбуття певної частини строку покарання в пенітенціарній установі. Закон не повинен вимагати заміни покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на певний строк як передумови для того, щоб ув'язнені мали право подавати клопотання про умовно-дострокове звільнення.

Особи, засуджені до довічного позбавлення волі, повинні мати можливість оскаржити рішення, прийняті судом, до суду вищої інстанції.

Законодавство і практика пенітенціарної системи повинні забезпечувати належний режим утримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, і можливості для реабілітації, а також підготовку до звільнення.

Особи, засуджені до довічного позбавлення волі, звільнені від відбування покарання достроково, повинні перебувати під наглядом відповідної служби та вживати кроків для власної ефективної реінтеграції у суспільство. Випробувальний термін визначається судом, який приймає рішення про умовно-дострокове звільнення. Особам, засудженим до довічного позбавлення волі, повинна бути надана можливість подавати клопотання про умовно-дострокове звільнення без будь-яких перешкод, а документи, які вони повинні надати до суду, має бути легко зібрати.

У разі необхідності, особам, засудженим до довічного позбавлення волі, слід надати можливість отримання безоплатної правової допомоги, щоб їхні інтереси при зверненні до суду міг представляти професійний юрист.

Проблема, яка потребує розв'язання

В рішенні від 9 вересня 2019 року у справі «*Петухов проти України (№ 2)*», скарга № 41216/13, яке набуло статусу остаточного, ЄСПЛ дійшов висновку про порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з тим, що заявник не мав ні перспективи звільнення, ні можливості перегляду законності та обґрунтованості призначеного йому покарання у виді довічного позбавлення волі. Зважаючи на відсутність в Україні механізму пом'якшення покарання у виді довічного позбавлення волі, Суд визначив цю правову проблему як системну. Він також вказав, на підставі статті 46 Конвенції, що Україні слід реформувати свою систему перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі. Механізм такого перегляду повинен забезпечити в кожному конкретному випадку перевірку того, чи є обґрунтованим триваюче тримання під вартою. Триваюче тримання під вартою може

бути обґрунтовано законними пенологічними підставами. При цьому, відповідно до стандартів, розроблених у практиці Суду, особи, засуджені до довічного позбавлення волі, повинні мати можливість передбачити з певним ступенем точності, що вони повинні зробити, щоб було розглянуто питання про їх звільнення і за яких умов це можливо.²

Зокрема, ЄСПЛ вказав:

*«Ця справа, оскільки вона стосується відсутності механізму пом'якшення покарання у виді довічного позбавлення волі, виявляє системну проблему, що вимагає вжиття заходів загального характеру. Характер встановленого порушення статті 3 Конвенції дозволяє припустити, що для належного виконання цього рішення держава-відповідач має провести реформу системи перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі. Механізм такого перегляду має гарантувати перевірку в кожному конкретному випадку того, чи обґрунтовано триваюче тримання під вартою законними пенологічними підставами, а також має надавати можливість особам, засудженим до довічного позбавлення волі, передбачати з деяким ступенем точності, що вони повинні зробити, щоб було розглянуто питання щодо їх звільнення, і за яких умов це можливо, відповідно до стандартів, розробленими практикою Суду».*³

У зв'язку з цим Міністерство юстиції розробило два законопроекти з метою приведення законодавства у відповідність до практики ЄСПЛ, зокрема, на виконання рішення у справі «Петухов проти України (№ 2)». У законопроектах пропонується внести зміни до Кримінального кодексу, Кримінального процесуального кодексу і Кримінально-виконавчого кодексу, а також до Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» і впровадити механізм заміни покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким. Законопроектом № 4049 пропонується внести зміни до статті 82 Кримінального кодексу України, яка визначає можливість заміни особі, яка відбуває покарання у виді довічного позбавлення волі, невідбутої частини покарання більш м'яким після фактичного відбування нею не менше десяти років строку покарання. У цьому випадку покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінене покаранням у виді позбавлення волі на строк від 15 до 20 років.

Практика ЄСПЛ

Загальні принципи, встановлені в практиці ЄСПЛ щодо покарання у виді довічного позбавлення волі, були резюмовані нещодавно у рішенні у справі «Хатчінсон проти Сполученого Королівства» наступним чином:

«Відповідні принципи та висновки, які слід з них зробити, детально викладені в рішенні у справі Вінтера (п.п. 103-122; недавно резюмовані у рішенні у справі «Мюррей проти Нідерландів [ВП]», № 10511/10, п.п. 99-100, ECHR 2016). Конвенція не забороняє

---

²Варто зазначити, що органи влади України повідомили Комітету міністрів, що дане рішення було широко розповсюджене і відповідні пропозиції про внесення змін до законодавчих актів були подані на розгляд Парламенту 3 вересня 2020 року. Вони повинні проінформувати Комітет міністрів про результати розгляду до 15 грудня 2020 р., див. докладніше на сайті <http://hudoc.exec.coe.int/eng?i=004-52757>

³ Рішення у справі «Петухов проти України (№ 2)», п. 194

призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі особам, засудженим за вчинення особливо тяжких злочинів, таких як вбивство. Проте, щоб таке покарання було сумісним зі статтею 3, повинна існувати *de jure* і *de facto* можливість його пом'якшення, що означає, що в ув'язненого повинна бути як перспектива звільнення, так і можливість перегляду міри покарання. В основі такого перегляду повинна лежати оцінка наявності законних пенологічних підстав для тривалого тримання ув'язненого під вартою в місцях позбавлення волі. Ці підстави включають покарання, стримування, захист громадськості і реабілітацію. Баланс між ними не обов'язково є статичним і може змінюватися в ході відбування покарання, таким чином, первинні підстави, що обґрунтовують тримання під вартою в момент призначення покарання, можуть втратити своє значення після тривалого періоду відбування покарання. Слід підкреслити важливість такої підстави як реабілітація, оскільки акцент в сучасній європейській карній політиці робиться на реабілітаційній меті позбавлення волі, як це відображено у практиці держав-учасниць, у відповідних стандартах, прийнятих Радою Європи, і у відповідних міжнародних матеріалах (рішення у справі *Вінтер та інші*, цитоване вище, п.п. 59-81).

Як нещодавно вказав Суд, у контексті статті 8 Конвенції «акцент на реабілітацію та реінтеграцію став обов'язковим чинником, який держави-члени повинні брати до уваги при розробці своєї карної політики» (рішення у справі «Хорошенко проти Росії» [ВП], № [41418/04](#), п. 121, ECHR 2015). Аналогічні міркування справедливі також в контексті статті 3, з огляду на те, що повага до людської гідності вимагає від пенітенціарних органів прагнення до реабілітації осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Отже, перевірка, яка вимагається Конвенцією, повинна дозволяти враховувати будь-який прогрес, досягнутий ув'язненим на шляху до реабілітації, і включати оцінку того, чи був такий прогрес настільки значним, що подальше тримання під вартою більше не може бути обґрунтованим законними пенологічними підставами. Тому перевірка, обмежена гуманітарними міркуваннями, є недостатньою.

Критерії та умови, викладені у національному законодавстві, які стосуються такої перевірки, повинні мати достатній ступінь ясності та визначеності, а також враховувати відповідну практику Суду. Визначеність у цьому питанні є не лише загальною вимогою верховенства права, а й забезпечує можливість реабілітації; ув'язненого може бути позбавлено такої можливості, якщо процедура перегляду законності і обґрунтованості покарання і наявності підстав для звільнення є незрозумілою або нечіткою. Таким чином, особи, засуджені до довічного позбавлення волі, мають право з моменту призначення покарання знати, що вони повинні зробити для того, щоб могло бути розглянуте питання про їх звільнення, та за яких умов, в тому числі, коли буде розглянуто питання про перегляд законності і обґрунтованості покарання або коли ув'язненим може бути подано відповідне клопотання. В цьому відношенні Суд, на основі відповідних порівняльно-правових та міжнародно-правових матеріалів, які він має у своєму розпорядженні, відмітив явну підтримку створення механізму, що забезпечує проведення перевірки законності та обґрунтованості покарання не пізніше, ніж через двадцять п'ять років після призначення покарання, з періодичним проведенням перевірки законності та обґрунтованості покарання в подальшому. Однак він також вказав, що це питання відноситься до сфери розсуду, яка надається державам-учасницям у питаннях кримінальної юстиції і призначення покарань.

Що стосується характеру перевірки, Суд підкреслив, що визначення форми такої перевірки (чи повинна вона здійснюватись судовими органами чи органами виконавчої влади), не відноситься до його завдань, з урахуванням свободи розсуду, яка надається державам-учасницям. Таким чином, кожна держава повинна визначити форму проведення перевірки законності та обґрунтованості покарання (органами виконавчої влади чи судовими органами)»⁴.

Крім того, у справі «*Матійошайтіс та інші проти Литви*» особлива увага приділялася питанням забезпечення можливостей для соціальної адаптації та реабілітації засуджених до довічного позбавлення волі в період відбування покарання. Суд дійшов висновку, що умови тримання в установах виконання покарань осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, не сприяють реабілітації⁵.

Таким чином, згідно з критеріями, визначеними у відповідних рішеннях ЄСПЛ, для держав-членів встановлено наступні вимоги:

- *може вважатися, що особа, засуджена до довічного позбавлення волі, має перспективу звільнення¹, тобто національне законодавство надає можливість перевірки законності та обґрунтованості покарання у виді довічного позбавлення волі з метою його пом'якшення, відміни, припинення виконання покарання або умовно-дострокового звільнення ув'язненого;*
- *механізму перевірки, обмеженого гуманітарними міркуваннями, недостатньо;*
- *перевірка повинна дозволити органам національної влади розглянути питання про те, чи є будь-які зміни в ході відбування покарання в положенні особи, засудженої до довічного позбавлення волі, а також прогрес в напрямку реабілітації настільки значними, що подальше тримання під вартою не може бути обґрунтоване законними пенологічними підставами;*
- *перевірка може мати місце в будь-який час, хоча порівняльно-правові та міжнародно-правові матеріали свідчать про явну підтримку механізму, що забезпечує проведення перевірки законності та обґрунтованості покарання не пізніше, ніж через двадцять п'ять років після призначення покарання у виді довічного позбавлення волі, з періодичним проведенням перевірки законності та обґрунтованості покарання в подальшому;*
- *особа, засуджена до довічного позбавлення волі, має право чітко знати на момент призначення покарання, що вона повинна зробити для того, аби могло бути розглянуто питання про її звільнення, і за яких умов, в тому числі, коли буде розглянуто питання про перегляд законності і обґрунтованості покарання або вона матиме право подати відповідне клопотання¹;*

⁴ Рішення у справі «*Хатчінсон проти Сполученого Королівства [ВП]*», заява № 57592/08, 17 січня 2017 р., п.п. 42-47.

⁵ Рішення у справі «*Матійошайтіс та інші проти Литви*», заяви

№№. [22662/13](#), [51059/13](#), [58823/13](#), [59692/13](#), [59700/13](#), [60115/13](#), [69425/13](#) and [72824/13](#), п.п. 157-183.

- *особи, засуджені до довічного позбавлення волі, повинні не лише знати, що вони повинні робити, але й мати можливість це робити, тобто вони повинні утримуватись в умовах, що дозволяють їм досягнути прогресу на шляху до реабілітації.*

Коротко кажучи, механізм перевірки повинен відповідати наступним принципам:

- «принцип законності» («норми, які мають достатній ступінь ясності та визначеності», «умови, встановлені національним законодавством»);
- принцип оцінки пенологічних підстав для подальшого тримання під вартою на основі «об'єктивних, заздалегідь встановлених критеріїв», які включають ресоціалізацію (спеціальну превенцію), стримування (загальну превенцію) і заслужене покарання;
- принцип оцінки в рамках заздалегідь встановлених строків, а у випадку осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, «не пізніше, ніж через 25 років після призначення покарання, і подальше проведення періодичних перевірок законності і обґрунтованості покарання»;
- принцип справедливих процесуальних гарантій, які включають, щонайменше, обов'язок мотивувати рішення про відмову у звільненні з-під варти або повторного взяття під варту;
- принцип судового контролю».

Практика (стандарти) КЗК

КЗК вважає, що органи державної влади повинні запровадити механізм інтеграції осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, до загального числа засуджених, що відбувають покарання в пенітенціарних установах. Особливо слід згадати Рекомендацію № 23 (2003) Комітету міністрів Ради Європи «Про виконання покарань у вигляді довічного позбавлення волі та інших покарань у вигляді позбавлення волі на тривалий строк адміністраціями установ виконання покарань» від 9 жовтня 2003 року. Одним із основних принципів, що лежать в основі організації виконання покарань, є принцип нерозділення, згідно з яким слід приділяти увагу тому, щоб не ізолювати ув'язнених з покаранням у вигляді довічного позбавлення волі виключно на підставі їх покарання. Цей принцип слід розглядати разом з принципом безпеки, який вимагає ретельної оцінки того, чи становлять такі ув'язнені загрозу для самих себе, інших ув'язнених, працівників установи виконання покарань або громадськості за межами установи. Рекомендація нагадує, що часто помилково робиться припущення про те, що факт призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі означає, що ув'язнений є небезпечним. У пояснювальному звіті до цієї рекомендації наголошується, що «як правило, досвід багатьох тюремних адміністрацій показує, що багато таких ув'язнених не становлять загрози ні для себе, ні для інших» і що «вони демонструють стабільну і надійну поведінку».

Отже, тримання під вартою осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, має бути результатом всебічної і постійної оцінки ризиків та потреб, що базується на індивідуальному плані виконання покарання, а не просто наслідком призначення покарання.⁶

⁶ Доповідь КЗК 2006 року уряду Чеської Республіки за результатами візиту до Чеської Республіки, пункт 42.

Що стосується «фактично довічно ув'язнених», у КЗК є серйозні застереження щодо самої концепції, згідно з якою такі ув'язнені, щойно їм було призначено покарання, вважаються раз і назавжди постійною загрозою для суспільства і позбавлені будь-якої надії на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. У зв'язку з цим Комітет посилається на Рекомендацію Rec (2006)2 Комітету міністрів Ради Європи «Про європейські пенітенціарні правила» від 11 січня 2006 року, а також на п. 4.а Рекомендації Rec (2003)22 «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання» від 24 вересня 2003 року, в якому чітко вказано, що за законом умовно-дострокове звільнення повинно бути доступним для всіх ув'язнених, включаючи осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. У пояснювальній записці до останнього документа підкреслюється, що особи, засуджені до довічного позбавлення волі, не мають позбавлятися надії на звільнення від відбування покарання. По-перше, ніхто не може обґрунтовано стверджувати, що всі особи, засуджені до довічного позбавлення волі, завжди залишатимуться небезпечними для суспільства. По-друге, тримання під вартою осіб, які не мають надії на звільнення, створює серйозні управлінські проблеми з точки зору створення стимулів для співпраці і протидії деструктивній поведінці, реалізації програм індивідуального розвитку, організації планів виконання покарання і безпеки.⁷

КЗК вважає нелюдським позбавляти особу свободи на все життя без будь-якої реальної надії на звільнення. Отже, Комітет повторно наголосив, що у нього є серйозні застереження щодо самої концепції, згідно з якою особи, засуджені до довічного позбавлення волі, вважаються раз і назавжди постійною загрозою для суспільства і позбавлені будь-якої надії на звільнення від відбування покарання.⁸

У державах, де особи, засуджені до довічного позбавлення волі, не можуть бути звільнені достроково, КЗК запропонував органам влади внести зміни до законодавства з тим, щоб передбачити можливість умовно-дострокового звільнення для всіх осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, з урахуванням загрози для суспільства, яку вони становлять, що визначається на підставі індивідуальної оцінки ризиків.⁹

Особливо слід відзначити 25-ту Загальну доповідь про результати діяльності КЗК, окремий розділ якої стосується становища осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. У доповіді з цього питання представлений комплекс стандартів Комітету, а також огляд позицій Комітету щодо покарання у вигляді довічного позбавлення волі і його виконання в державах-членах Ради Європи.

У завершальній частині КЗК закликає держави-члени переглянути поведження з особами, засудженими до довічного позбавлення волі, щоб переконатися, що таке поведження відповідає індивідуально визначеному рівню небезпеки, яку вони становлять як в межах установи виконання покарань, так і для громадськості за її межами, а не просто є відповіддю на призначене їм покарання. Зокрема, відповідні держави-члени повинні вжити заходів для скасування юридично обов'язкового режиму утримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, окремо від інших в'язнів, засуджених до позбавлення волі на тривалий строк, і покласти край систематичному

---

⁷ Доповідь КЗК 2007 року уряду Угорщини за результатами регулярного візиту. Пункт 33.

⁸ Доповідь КЗК 2013 року уряду Угорщини за результатами регулярного візиту. Пункт 68.

⁹ Доповідь КЗК 2012 року уряду Болгарії за результатами візиту до Болгарії, пункт 32.

використанню заходів безпеки, таких як використання наручників всередині установи виконання покарань.

Крім того, слід докласти всіх можливих зусиль для того, щоб забезпечити такий режим тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, який відповідає їх потребам, допомогти їм знизити рівень загрози, яку вони становлять, звести до мінімуму шкоду, якої неминуче завдають покарання на невизначений строк, підтримувати їх зв'язок із зовнішнім світом, надати їм можливість умовно-дострокового звільнення та повернення у суспільство і гарантувати, що звільнення не становитиме небезпеки, як мінімум, у переважній більшості випадків. З цією метою слід запровадити механізм, що дозволить перегляд законності та обґрунтованості покарання. Очевидно, що суто формальної можливості подати клопотання про звільнення після спливу певного періоду часу недостатньо; Держави-члени повинні надати гарантії того, що ця можливість є реальною та ефективною, в першу чергу, шляхом забезпечення відповідного поведіння з засудженими до довічного позбавлення волі¹⁰.

Практика інших країн-членів Ради Європи

Слід зазначити, що більшість країн-членів Ради Європи надають особам, засудженим до довічного позбавлення волі, можливість звертатися з клопотанням про умовно-дострокове звільнення після відбування певної частини строку покарання в пенітенціарній установі. У той час як у деяких державах рішення щодо умовно-дострокового звільнення приймаються спеціальними колегіями або комісіями з питань умовно-дострокового звільнення, в інших державах це питання безпосередньо передається до відповідних судів.

На мою скромну думку, повноваження щодо ухвалення рішень, пов'язаних з умовно-достроковим звільненням, можуть бути розподілені між органами виконавчої та судової влади. Хоча спеціально створені колегії та комісії можуть приймати рішення на початковому етапі, це питання має бути предметом судового контролю. Однак, як вказав ЄСПЛ, органам влади надана свобода розсуду у вирішенні того, яку систему слід запровадити в країні; надання повноважень щодо вирішення питань про умовно-дострокове звільнення як органам виконавчої влади, так і судовим органам, відповідає вимогам Конвенції. Головне питання – зробити систему функціональною та ефективною, з тим, щоб надати відповідним ув'язненим реальну надію на звільнення.

В Ірландії особа, засуджена до довічного позбавлення волі, може бути звільнена з місця позбавлення волі за спеціальним дозволом з встановленням умов. Призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі означає, що засуджений відбуватиме покарання до кінця свого життя з можливістю відбування частини покарання в громаді. Якщо особа звільнена з місця позбавлення волі з встановленням умов, вона продовжує відбувати покарання у вигляді довічного ув'язнення і може бути взята під варту повторно, якщо вона вчинить нове кримінальне правопорушення або порушить будь-яку з умов звільнення.

¹⁰ 25-а Загальна доповідь про результати діяльності КЗК, п.п. 81-82.

Не існує встановленого мінімального строку покарання, який особа повинна відбутися у місцях позбавлення волі, перш ніж вона може бути звільнена умовно, але при прийнятті рішення про умовно-дострокове звільнення особи, засудженої до довічного позбавлення волі, слід зважити тяжкість правопорушення, яке вона вчинила. Кількість років, які засуджений проведе у місцях позбавлення волі, залежить від його прогресу в установі виконання покарань, конкретних обставин справи, рекомендацій Ради з питань умовно-дострокового звільнення і, в кінцевому підсумку, рішення міністра.¹¹

У Сполученому Королівстві право на умовно-дострокове звільнення визначається в залежності від виду призначеного покарання у вигляді позбавлення волі. Якщо особа засуджена до довічного позбавлення волі або до позбавлення волі на невизначений строк, з нею зв'язуються за 3 роки до закінчення мінімального, встановленого судом, строку відбування покарання, яке повинен відбутися засуджений, перш ніж він отримає право на умовно-дострокове звільнення («тариф»), якщо він відбуває покарання у вигляді позбавлення волі на строк щонайменше 4 роки.¹²

Потенційний кандидат отримує форму заяви для заповнення. Він також може скористатися послугами адвоката. Установа виконання покарань оформляє деякі документи. У них буде вказано, що засуджений робив в установі і що він планує робити після звільнення. Рада з питань умовно-дострокового звільнення приймає рішення про те, що засуджений не підлягає звільненню, або про те, що в справі слід призначити слухання. Засудженому, можливо, доведеться представляти свої інтереси самостійно, якщо він не може отримати безоплатну правову допомогу або у нього немає адвоката. Зазвичай процедура до прийняття рішення у справі триває 6 місяців. Справа буде повторно розглянута не пізніше, ніж через 2 роки, якщо засудженого не буде звільнено умовно-достроково.

Комісія у складі до 3 осіб приймає рішення про звільнення або відмову у звільненні засудженого на підставі матеріалів справи, зібраних установою виконання покарань. Ці матеріали містять дані, які вказують:

- на поведінку засудженого в установі виконання покарань
- що засуджений планує робити після звільнення
- чи існує вірогідність того, що засуджений вчинить злочин повторно, та чи становить небезпеку для суспільства
- чому він/вона перебуває в установі виконання покарань
- попередні правопорушення
- що сказав суддя при винесенні вироку відповідній особі
- показання потерпілого (можуть бути прочитані на слуханні)
- медичні, психіатричні та психологічні дані

На слуханні будуть присутні також інші особи, наприклад:

- адвокат (засудженому, можливо, буде необхідно представляти свої інтереси самостійно, якщо не було надано безоплатної правової допомоги та він не має адвоката)
- тюремний психолог
- потерпілий (при зачитуванні його/її показань)

¹¹ Довідник Ради з питань умовно-дострокового звільнення Ірландії, розділ 7, січень 2017 р.

¹² Отримання умовно-дострокового звільнення, Уряд Сполученого Королівства.

- співробітник служби, що відповідає за зв'язки з потерпілими
- свідки

Засуджені можуть оскаржити рішення Ради з питань умовно-дострокового звільнення, а також звернутися до суду.

У Грузії особи, засуджені до довічного позбавлення волі, які фактично відбули 20 років покарання в установі виконання покарань, можуть безпосередньо звернутися до суду з клопотанням про умовно-дострокове звільнення.¹³ Суд може звільнити засудженого від відбування покарання умовно-достроково з встановленням випробувального терміну. При ухваленні рішення суд враховує характер злочину, поведінку засудженого під час відбування покарання, факт вчинення ним/нею злочину в минулому (рецидив), судимість, ризик повторного вчинення злочину, сімейні обставини та особу засудженого.

Якщо протягом випробувального терміну засуджений:

- а) умисно ухилився від виконання покладених на нього обов'язків, суд може за поданням органів, передбачених законом, прийняти рішення про скасування випробувального терміну і примусове виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі;
- б) вчинив злочин з необережності, питання про те, чи буде випробувальний термін скасований або залишиться в силі, вирішує суд;
- в) вчинив умисний злочин, суд призначає йому покарання у порядку, встановленому цим Кодексом. В такому ж порядку призначається покарання засудженій особі за вчинення злочину з необережності в разі скасування судом випробувального терміну.

Правовий аналіз положень законопроектів

Що стосується частини 5 та 6 статті 82 Кримінального кодексу України в редакції законопроекту, які стосуються заміни покарання або невідбутої частини покарання більш м'яким, надання можливості особі, засудженій до довічного позбавлення волі, звернутися в суд з клопотанням про заміну покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на певний строк слід розглядати як крок у правильному напрямку. Однак заміна покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням не повинна бути передумовою для розгляду питання про умовно-дострокове звільнення. Це питання буде докладніше розглянуто нижче.

Хоча розробники законопроекту прагнуть надати колишнім засудженим до довічного позбавлення волі можливість звертатись з клопотанням про умовно-дострокове звільнення, вони вводять певні умови, які потенційно послаблюють доступність механізму. Зокрема, законопроектом пропонується дворівневий механізм.

Відповідно до законопроекту особа, засуджена до довічного позбавлення волі, спершу повинна подати клопотання про заміну покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням (покаранням у виді позбавлення волі на певний строк), яке розглядатиме колегія у складі 3 суддів, і лише після цього вона матиме право звертатись з клопотанням про умовно-дострокове звільнення, як і будь-які інші засуджені до

¹³ Стаття 72¹ Кримінального кодексу Грузії

позбавлення волі на визначений судом строк. Рішення про умовно-дострокове звільнення також приймає суд.

Що станеться, якщо засудженому відмовлять у заміні покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на визначений судом строк? Відповідно до положень законопроекту, він/вона не матиме права подавати клопотання про умовно-дострокове звільнення, оскільки лише засуджені, яким призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк, мають таке право, і це, принаймні тимчасово, вбиває реальну надію на умовно-дострокове звільнення засудженого до довічного позбавлення волі.

Розглянемо ситуацію, за якої суд задовольняє клопотання про заміну покарання у виді довічного позбавлення волі покаранням у виді позбавлення волі на певний строк. Це означає, що після відбування встановленого строку покарання колишній засуджений до довічного позбавлення волі повинен бути звільнений без встановлення умов, як і інші засуджені даної категорії. Якщо така особа не буде звільнена судом умовно-достроково до відбуття повного строку покарання. Це також означає, що не можуть бути застосовані будь-які механізми нагляду після звільнення. У разі умовно-дострокового звільнення, у органів влади залишаються інструменти здійснення нагляду за засудженими в період після звільнення з місць позбавлення волі та сприяння його/її реабілітації та реінтеграції.

Запропонований дворівневий механізм забезпечує додаткові гарантії та зменшує перспективи реалістичного дострокового звільнення особи, засудженої до довічного позбавлення волі, водночас він відкриває шлях до правової невизначеності та не відповідає практиці більшості держав-членів Ради Європи з аналогічних питань.

Тому я настійно рекомендую органам державної влади надати особам, засудженим до довічного позбавлення волі, безпосередню можливість звертатись з клопотанням про умовно-дострокове звільнення. Само собою зрозуміло, що заміна покарання у виді довічного позбавлення волі покаранням на певний строк повинна залишатися можливим варіантом. Наприклад, після фактичного відбування 25 років в установі виконання покарань особа, засуджена до довічного позбавлення волі, може мати право звернутися до суду з клопотанням про умовно-дострокове звільнення. У Кримінальному кодексі має бути передбачена можливість встановлення випробувального терміну при достроковому звільненні особи, засудженої до довічного позбавлення волі. Якщо така особа порушить встановлені судом умови, може бути приведено у виконання вирок, яким призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Крім того, перспективи соціальної реабілітації та адаптації осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, в пенітенціарних установах України досить обмежені через відсутність відповідного режиму тримання ув'язнених, який би сприяв зниженню рівня загрози, яку становлять такі особи, і недоступності відповідних послуг і програм. Поводження з особами, засудженими до довічного позбавлення волі, в Україні, яке описане у доповідях КЗК, ясно показує, що загальний підхід до поведження з такими особами повинен бути істотно переглянутий.

За результатами свого регулярного візиту в Україну у 2017 році Комітет дійшов висновку, що положення засуджених до довічного позбавлення волі в Україні практично не змінилося, оскільки відповідне законодавство не було змінено, попри давні

рекомендації Комітету. Особи, засуджені до довічного позбавлення волі, продовжували проводити до 23 годин на добу в маленьких камерах, їм практично не пропонувалися будь-які організовані заходи і діяльність, й у них не було реальних перспектив умовно-дострокового звільнення¹⁴.

Наразі, згідно зі статтею 151¹ Кримінально-виконавчого кодексу, після відбування не менш як п'яти років строку покарання та оцінки їх поведінки і ставлення до праці, особи, засуджені до довічного позбавлення волі, можуть бути переведені з невеликих приміщень камерного типу до багатомісних приміщень камерного типу виправної колонії максимального рівня безпеки з наданням дозволу на участь у групових заходах (освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру) та, в подальшому, після фактичного відбуття у таких приміщеннях не менш як п'яти років строку покарання, - до звичайних жилих приміщень виправної колонії максимального рівня безпеки. Іншими словами, після відбуття десяти років строку покарання особи, засуджені до довічного позбавлення волі, в принципі, можуть бути розміщені разом з іншими ув'язненими.¹⁵ Однак ще багато належить зробити для надання особам, засудженим до довічного позбавлення волі, належних можливостей брати участь у програмах реабілітації. Це питання необхідно вирішувати як на юридичному, так і на практичному рівні.

Що стосується частини 11 статті 154 Кримінально-виконавчого кодексу в редакції законопроекту, на мій погляд, вимога складання особистого плану реінтеграції в суспільство засудженими до довічного позбавлення волі є надмірною і досить нереалістичною. Більшість осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, не зможуть підготувати такі плани, крім того складання таких планів за участю відповідних ув'язнених має бути обов'язком соціальної служби пенітенціарної установи, яка повинна подати його до суду. Суд може запитати засудженого до довічного позбавлення волі про його майбутні плани після звільнення, і надання такої інформації має бути достатнім для ухвалення рішення.

Запропоновані зміни до Кримінально-процесуального кодексу, зокрема частина 7 статті 539 в редакції відповідного законопроекту, передбачає, що у разі набрання законної сили ухвалою суду про відмову в задоволенні клопотання щодо умовно-дострокового звільнення засудженого від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням розгляд повторного клопотання з цього самого питання щодо осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, а також щодо осіб, засуджених за тяжкі та особливо тяжкі злочини до позбавлення волі на строк не менше п'яти років, може мати місце не раніше як через рік з дня винесення ухвали суду про відмову, а щодо засуджених за інші злочини та неповнолітніх засуджених - не раніше як через шість місяців. Рекомендується, щоб особи, засуджені до довічного позбавлення волі, мали можливість оскаржити рішення, прийняте судом у складі трьох суддів, до суду вищої інстанції, і закон повинен надавати їм таку можливість.

---

¹⁴ Доповідь за результатами регулярного візиту КЗК 2017 року в Україну, стор. 7.

¹⁵ Крім осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, у виправних колоніях максимального рівня безпеки утримуються чоловіки, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк за вчинення особливо тяжких злочинів.

Прикінцеві зауваження та рекомендації

Як свідчить аналіз законопроектів, запропоновані зміни до відповідних статей Кримінального кодексу, Кримінально-виконавчого кодексу та Кримінального процесуального кодексу України спрямовані на гуманізацію норм законодавства для поліпшення становища осіб, засуджених до довічного позбавлення волі в Україні, з урахуванням нещодавніх рішень Європейського суду.

Хоча Європейський суд надає органам влади широку свободу розсуду в питанні вибору конкретних форм національного механізму умовно-дострокового звільнення засуджених до довічного позбавлення волі, обраний механізм повинен бути ефективним і надавати реальну надію на звільнення особам, засудженим до довічного позбавлення волі, після відбування певного строку покарання у пенітенціарній установі. Для досягнення цієї мети пропозиції законопроектів потребують доопрацювання та узгодження з практикою інших держав-членів Ради Європи з аналогічних питань.

Рекомендується при прийнятті змін до законодавства змістовно переглянути підхід до поводження з особами, засудженими до довічного позбавлення волі, і надати їм щонайменше такі права і можливості:

- Особам, засудженим до довічного позбавлення волі, повинно бути надано право подавати клопотання про умовно-дострокове звільнення безпосередньо до відповідного органу (суду, колегії з питань умовно-дострокового звільнення, спеціальної комісії тощо) після відбуття певної частини строку покарання, але не більше 25 років.
- Особи, засуджені до довічного позбавлення волі, також повинні мати право звернутися до суду з клопотанням про заміну покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким (покаранням у вигляді позбавлення волі на певний строк) після фактичного відбування певного строку покарання.
- Розробники проекту закону, відповідно до практики ряду держав-членів Ради Європи¹⁶, можуть розглянути можливість встановлення меншого мінімального строку, ніж 25 років, для виникнення права у осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, подавати клопотання про умовно-дострокове звільнення відповідно до практики багатьох держав-членів Ради Європи.
- Особам, засудженим до довічного позбавлення волі, має бути надана можливість оскаржити рішення, прийняте адміністративним органом або судом за результатами розгляду їх клопотання про умовно-дострокове звільнення та клопотання про заміну покарання більш м'яким до вищої інстанції, як в порядку адміністративного оскарження, так і в судовому порядку.
- Особам, засудженим до довічного позбавлення волі, мають бути надані законодавством та на практиці, всі можливості для реабілітації та підготовки до звільнення. Для них, як і для інших засуджених, повинен бути забезпечений належний режим тримання під вартою, заходи та спеціальні програми, які відповідатимуть їх потребам.

¹⁶ Вірменія – 20 років, Австрія – 15 років, Бельгія – 15 років, зі збільшенням до 19 або 23 років для рецидивістів, Болгарія – 20, Кіпр – 12, Чехія – 20 років, Данія – 12 років, Фінляндія – 12 років, Франція – 18 років у більшості випадків і 30 років для окремих категорій справ щодо убивств, Німеччина – 15 років, Греція – 20 років, Угорщина – 20 років, якщо суд не встановить інакше, в Ірландії передбачений попередній розгляд Радою з питань умовно-дострокового звільнення через 7 років, за винятком деяких видів убивств, Ліхтенштейн – 15 років, Люксембург – 15 років, Монако – 15 років, Румунія – 20, Швеція – 10, Швейцарія – 15 років, які на практиці скорочуються до 10, Північна Македонія – 15 років.

- У разі необхідності особам, засудженим до довічного позбавлення волі, має безперешкодно надаватись безоплатна правова допомога для підготовки необхідних документів і захисту їх інтересів в суді при розгляді питання про умовно-дострокове звільнення або заміну покарання більш м'яким .